

Prof. dr hab. Felicjan Bylok,
Katedra Socjologii Stosowanej i Zarządzania Zasobami Ludzkimi
Wydział Zarządzania
Politechnika Częstochowska

Częstochowa 5.12.2023r.

Recenzja pracy doktorskiej mgr Moniki Muchy nt. „Determinanty społeczno-ekonomiczne zachowań konsumenckich osób starszych w Polsce”

I. Przedmiot oceny

Przyjęta do recenzji praca doktorska Pani mgr Moniki Muchy pt.: **„Determinanty społeczno-ekonomiczne zachowań konsumenckich osób starszych w Polsce”** napisana została pod kierunkiem promotora prof. dr hab. Wandy Patrzalek i pomocniczego promotora dr hab. Joanny Wardzały. Stanowi ona zwarte opracowanie naukowe liczące 300 stron. Wyraźnie sformułowane tezy badawcze w postaci problemów badawczych oraz hipotez wskazują na ukierunkowanie zainteresowań badawczych w sferę problematyki zachowań konsumenckich ludzi starszych.

II. Ocena podjętego problemu badawczego

Problematyka zachowań konsumenckich jest coraz obszerniej opisywana w literaturze przedmiotu. Najczęściej bada się i opisuje uwarunkowania zachowań konsumentów w różnych segmentach rynku. Bogata w tym zakresie kwerenda biblioteczna wskazuje, że nie ma wiele problemów dotychczas niezbadanych i opisanych. Jednym z mało zbadanych obszarów są zachowania konsumenckie ludzi starszych. Wynika to między innymi z trudności w ich badaniu ponieważ seniorzy są specyficzną kategorią społeczną na rynku dóbr i usług konsumpcyjnych. Stanowią liczną grupę, ale jednocześnie heterogeniczną pod względem stosowanych strategii konsumpcyjnych. W tym kontekście rozprawa doktorska, która poświęcona jest zjawisku konsumpcji osób starszych jest warta przeanalizowania, ponieważ rzuca nowe światło czynniki wpływające na zachowania konsumenckie osób starszych.

Recenzowane rozprawa doktorska przybrała postać zarówno dyskusji konceptualnej jak i prezentacji empirycznej oraz wreszcie wniosków o charakterze aplikacyjnym. Jest to ciekawa praca, która stawia interesujące i aktualne pytania badawcze. Autorka wnikliwie analizuje zachowania konsumenckie, zarówno we wstępnych rozważaniach koncepcyjnych, jak również w części empirycznej rozprawy doktorskiej. Recenzowana praca doktorska opiera się na poprawnej metodologii badawczej. Zaletą jej są wyniki badań nad wybranym segmentem konsumentów tj. seniorami.

Podjęte rozważania o kategorii ludzi starszych i ich zachowaniach konsumenckich wpisują się w interdyscyplinarną problematykę konsumpcji. Zagadnienia te są podnoszone nie tylko przez ekonomię, nauki o zarządzaniu, ale również przez socjologię, demografię, psychologię. Tak, więc każda dyscyplina naukowa próbuje ustalić repertuar definicji określający przedmiot zainteresowań badawczych dotyczących zachowań konsumenckich. Autorka skupia się na analizie zagadnienia zachowań konsumentów z perspektywy socjologii co należy uznać za właściwe podejście z punktu widzenia tematyki rozprawy doktorskiej.

Praca porządkuje wiedzę na temat ludzi starszych i ich zachowań konsumenckich, co należy uznać za wartość dodaną. Jest jedną z nielicznych prac naukowych, w której gruntownie przeanalizowano ludzi starszych w Polsce, z położeniem nacisku na zachowania konsumenckie. Z tych względów rozprawa zasługuje na pozytywną opinię.

Tytuł pracy został sprecyzowany trafnie i jest adekwatny do treści dysertacji doktorskiej.

III. Ocena celu, hipotez i struktury pracy

Mgr Monika Mucha w recenzowanej pracy doktorskiej przyjęła cel ogólny: *Identyfikacja czynników społeczno-ekonomicznych determinujących zachowania konsumenckie osób starszych* i pięć celów szczegółowych: po pierwsze *określenie roli rodziny w zachowaniach konsumenckich osób starszych*, po drugie *ustalenie roli osób starszych przy podejmowaniu decyzji zakupowych*, po trzecie *wskazanie znaczenia wielkości gospodarstwa domowego w zachowaniach konsumenckich osób starszych*, po

czwarte określenie znaczenia wieku i płci osób starszych w procesie zakupowym, po piąte znaczenie poziomu dochodów i ceny produktów w zachowaniach konsumenckich osób starszych. Poprawne określenie celów rozprawy wpłynęło na sformułowanie sześciu pytań badawczych, które koncentrują się na sferze zachowań osób starszych na rynku. Doktorantka w swojej pracy podjęła się weryfikacji hipotezy głównej: *Znaczenie wybranych czynników społeczno-ekonomicznych jest determinujące w zachowaniach konsumenckich osób starszych. W grupie czynników ekonomicznych dominującą rolę pełni cena produktów, zaś w grupie czynników socjologicznych wiek i wielkość gospodarstwa domowego.* Problem zawarty w hipotezie głównej uszczegółowił w sześciu hipotezach szczegółowych:

1. Osoby starsze samotnie zamieszkujące gospodarstwo domowe przyjmują najczęściej rolę zaopatrzeniowca i użytkownika, natomiast osoby starsze prowadzące wspólnie z rodziną gospodarstwo domowe najczęściej pełnią rolę inicjatora
2. Rodzina zamieszkująca wspólnie z osobami starszymi pełni rolę inicjatora i decydenta w decyzjach zakupowych osób starszych. Rola rodziny w decyzjach zakupowych osób starszych samotnie prowadzących gospodarstwo domowe jest mniejsza i ma charakter doradcy.
3. Znajomi, z którymi osoby starsze utrzymują systematyczne kontakty pełnią najczęściej rolę doradcy i informatora w decyzjach nabywczych seniorów.
4. Wielkość gospodarstwa domowego w dużym stopniu warunkuje zachowania konsumenckie osób starszych.
5. Wiek i płeć warunkują częstotliwość zakupów spontanicznych i zaplanowanych, rodzaj kupowanych produktów oraz poziom decyzyjności w nabywaniu dóbr, bez względu na wielkość gospodarstwa domowego.
6. Poziom dochodów w dużym stopniu warunkuje miejsce, rodzaj i ilość nabywanych dóbr.

Oceniając, dobór hipotez do badanego problemu należy stwierdzić w większości ich poprawność i możliwość empirycznego sprawdzenia. Wątpliwość budzi sformułowanie

hipotezy główne, mianowicie autorka wskazała, iż czynnikami socjologicznymi jest wiek i wielkość gospodarstwa domowego. Te czynniki mają przede wszystkim charakter demograficzny. Wątpliwości budzi również sformułowanie piątej hipotezy szczegółowej ponieważ w pierwszej części hipotezy wymienia dwie zmienne niezależne które potencjalnie wpływają na cztery zmienne zależne. Tak zbudowana hipoteza jest trudna do jednoznacznej weryfikacji. Po za tym sformułowanie jeszcze bardziej uszczegółowionych hipotez do hipotez szczegółowych rodzi pewien chaos.

Oceniając, dobór metod badawczych do sformułowanych hipotez należy stwierdzić ich zasadność. Autorka przyjęła, że w badaniach będzie wykorzystywać metodę sondażu. Jako podstawową technikę badań ilościowych przyjęła ankietę internetową, którą stworzyła przy pomocy narzędzia Google

W aspekcie formalnym struktura rozprawy nie budzi zastrzeżeń. Jest ona merytorycznie poprawna i logicznie spójna, ponieważ wszystkie jej części są uszeregowane w taki sposób, że stopniowo wprowadzają czytelnika w podjętą przez Autorkę problematykę. Praca wyczerpująco przedstawia problematykę zachowań konsumenckich. Złożona jest ze wstępu, czterech rozdziałów (w tym dwóch teoretycznych, metodologicznego i empirycznego) oraz zakończenia, w którym przedstawiono wnioski końcowe. Dysertację domyka obszerna kwendura bibliograficzna składająca się z 211 pozycji literaturowych i 4 innych pozycji tj. stron internetowych. Należy podkreślić, jakość kwendury bibliograficznej składającej się z dobrze dobranych i aktualnych pozycji naukowych autorów polskich, jak i zagranicznych. Autorka przywołała w pracy 32 pozycje w języku angielskim i niemieckim. Praca doktorska zawiera również spis tabel, rysunków oraz załącznik tj. kwestionariusz ankiety.

IV Ocena zawartości merytorycznej pracy

Autorka w części konceptualnej przedstawiła podstawy teoretyczne zachowań konsumenckich i osób starszych. W pierwszym rozdziale, poszukując podstaw teoretycznych do wyjaśnienia zachowań konsumenckich przybliżyła problematykę konsumpcji. Przedstawiła dyskusję nad postrzeganiem konsumpcji w socjologii i

ekonomii. Należy się zgodzić się z Autorką, że konsumpcja stanowi fundament analiz wielu zjawisk zachodzących zarówno w sferze gospodarowania, jak i w sposobach zachowania. W dalszej części przedstawiła podstawy teoretyczne zachowań konsumenckich. W oparciu o literaturę ekonomiczną omówiła podstawy zachowaniach konsumenckich. Szkoda, że nie przedstawiła kontekstu socjologicznego tych zachowań tj. uwarunkowań społecznych i kulturowych.

Kolejną część rozdziału Autorka poświęciła analizie socjologicznych teorii społeczeństwa konsumpcyjnego. W oparciu o koncepcje Z. Baumana, J. Budrillarda, G. Ritzera, P. Bourdieu omówiła charakterystyczne cechy społeczeństwa konsumpcyjnego tj. umasowienie produkcji dóbr konsumpcyjnych, uprzedmiotowienie człowieka, szybka przemijalność produktów, utowarowienie zachowań, rzadkość, nowość, multiplikacja potrzeb, macdonaldyzacja konsumpcji, itd. Tę analizę uzupełniła o podejścia polskich socjologów m.in.. T. Szlendaka, G. Makowskiego, W. Wątroby. Przedstawiony obraz społeczeństwa konsumpcyjnego w oparciu o wybrane teorie socjologiczne nie pozwala opisać go w pełni, a jedynie zarysować kierunek w jakim zmierza. Jednakże na potrzeby rozprawy doktorskiej w wystarczający sposób Autorka przedstawiła podejścia teoretyczne do opisu społeczeństwa konsumpcyjnego.

W kolejnym podrozdziale omówiono ekonomiczne teorie zachowań konsumenckich. Autorka na początku zaznaczyła, iż są one ważnym aspektem rozważań o konsumpcji. Z czym należy się w pełni zgodzić ponieważ podejście ekonomiczne uzupełnione o podejście socjologiczne pozwala holistycznie wyjaśnić proces zaspokojenia potrzeb. Autorka przedstawiła w ramach ekonomicznej analizy zachowań konsumenckich makroekonomiczne konsumpcji tj. teorie użyteczności, teorię preferencji i wyboru, teorię racjonalnej selekcji, które zakładają, iż człowiek kieruje się w wyborach jedynie motywami ekonomicznymi pragnąc maksymalizować swoje korzyści. W dalszej kolejności omówiła teorię zachowań konsumenckich G. Katony i J.M. Keynesa. Wskazała, iż współczesne analizy zachowań konsumentów z perspektywy ekonomii pozwalają pełniej opisać miejsce konsumenta w gospodarce. Przy czym zgadzam się z opinią Autorki, że złożoność i kontekstualność zachowań konsumenckich utrudnia

powstanie jednej powszechnej teorii, w związku z tym holistyczne podejście obejmujące kontekst ekonomiczny, socjologiczny i psychologiczny pozwoli wyjaśnić złożoność tego zjawiska.

Ostatnią część rozważań o zachowaniach konsumenckich poświęcono ich uwarunkowaniom. Autorka omówiła czynniki zewnętrzne i wewnętrzne wpływające na zachowania konsumenckie. Do czynników zewnętrznych zaliczyła ekonomiczne, demograficzne i społeczno-kulturowe, natomiast do czynników wewnętrznych przyporządkowała czynniki psychologiczne. Zasygnalizowała również wpływ czynników marketingowych. W rozdziale tym znalazły się także rozważania na temat procesu decyzyjnego procesu nabywczego. Walorem tego rozdziału jest niewątpliwie podkreślanie znaczenia podejścia interdyscyplinarnego do analizy zachowań konsumenckich.

Rozważania w rozdziale drugim skoncentrowano natomiast wokół kwestii osób starszych w nowej rzeczywistości gospodarczej i społecznej. Najważniejszym punktem niniejszego rozdziału są rozważania koncepcyjne związane z ustaleniem, kim są osoby starsze i czym się charakteryzują w obszarze konsumpcji. Interesująca jest dyskusja nad wiekiem osób starszych i segmentacją osób starszych jako konsumentów. Szerzej opisała podział wieku na: biologiczny, społeczny, społeczno-socjalny i psychiczny. W rozdziale tym autorka prezentuje również charakterystykę seniorów-konsumentów w Polsce w oparciu o badania m.in. T. Zalegi, F. Byłoka, A. Rogali i Ł. Fojutowskiego, T. Olejniczaka, B. Pawlika. Wartością dodaną w tym fragmencie pracy doktorskiej jest dyskusja nad ustaleniem wieku osób starszych i ich cech charakterystycznych.

Konkludując, zawartość części teoretycznej pracy stanowi właściwą płaszczyznę do badań empirycznych zachowań konsumenckich osób starszych.

Trzeci rozdział poświęcono operacjonalizacji badań. Autorka przedstawiła w nim szczegółowy opis zakresu i metodyki badań, przybliżyła zastosowaną metodę badawczą i technikę badawczą, dobór badanych podmiotów i sposób przeprowadzenia badań. Autorka szczegółowo przedstawiła przesłanki wyboru respondentów do badań oraz metody doboru próby badawczej. Na potrzeby badań zastosowała metodę doboru

kwotowego oraz metodę kuli śnieżnej. Analizując kroki badawcze jakie podjęła Doktorantka należy je uznać za prawidłowe. Doktorantka w oparciu o badania pilotażowe uzyskała informacje niezbędne do zbudowania właściwego narzędzia badawczego. Oceniając tę część pracy, uznaję ją za poprawną, pozwalającą zrealizować cele badawcze.

Czwarty rozdział Autorka poświęciła analizie wyników badań empirycznych identyfikujących zachowania konsumentów reprezentujących grupę wiekową osób starszych na rynku. Doktorantka dogłębnie zbadała problematykę zachowań konsumenckich osób starszych skupiając się, po pierwsze na określeniu profilu społeczno-ekonomicznego badanych starszych konsumentów, tym ich płci, wieku, liczebności gospodarstwa domowego, miesięcznych dochodów netto i subiektywnym poczuciu stanu zdrowia. Po drugie na zidentyfikowaniu znaczenia rodziny i znajomych w podejmowaniu decyzji nabywczych w obszarze żywności, produktów kosmetycznych lub chemicznych, odzieży, zakupów sprzętu RTV/AGD. Po trzecie na określeniu wpływu opinii bliskich osób tj. rodziny i znajomych na ostateczne decyzje zakupowych w grupach produktów przywołanych wyżej. Po czwarte na sposobach dokonywania zaplanowanych i spontanicznych zakupów przez badanych seniorów. Po piąte na roli badanych osób starszych w procesie zakupu dóbr w ich subiektywnej opinii, roli rodziny i znajomych w procesie nabywczym.

W dalszej części rozdziału przedstawiła wyniki weryfikacji sformułowanych hipotez wykorzystując, narzędzia statystyczne w tym test niezależności chi-kwadrat, współczynnik korelacji V – Cramera, nieparametryczny test Friedmana, korelację rho-Spearmana, test t-Studenta, test U manna-Whitneya, porównanie parami z poprawką Bonferroniego.

Kolejną część rozdziału stanowi omówienie wyników badań dotyczących uwarunkowań ekonomicznych zachowań konsumenckich osób starszych. Poddano analizie wpływ dodatkowego dochodu i dochodów netto, miejsca zakupów, cech zewnętrznych i ceny produktów na decyzje nabywcze.

Wartością tego rozdziału jest zbudowanie typologii konsumentów-seniorów tj. konsumentów wycofanych, ustabilizowanych, aspirujących i trzeciej młodości.

Wartością tego rozdziału jest propozycja typologii konsumentów-seniorów tj. konsumentów wycofanych, ustabilizowanych, aspirujących i trzeciej młodości. Zaproponowaną typologię sformułowano w oparciu o sytuację materialną, liczebność i skład gospodarstwa domowego, postawę wobec dokonywania zakupów zaplanowanych i spontanicznych, a także pełnioną rolę konsumentką. Ciekawym pod względem poznawczym są również zaproponowane modele bazowy i rozszerzony zachowań konsumentów seniorów. Posiadają one wartość poznawczą i praktyczną.

Zgromadzony materiał badawczy pozwolił Autorce sformułować klarowne i przejrzyste wnioski końcowe. Są one w pełni uzasadnione. Wartością dodaną jest zaproponowane modele zachowań konsumentów osób starszych które mogą stać się punktem wyjściowym do poznania mechanizmów zachowań konsumentów na rynku dóbr i usług.

V. Uwagi dyskusyjne

Formułując ogólne uwagi dotyczące prezentowanej rozprawy należy podkreślić znajomość problematyki, z jaką Autorka traktuje podjęty temat. Metody prowadzenia rozważań naukowych są adekwatne do charakteru i rangi rozprawy doktorskiej. Konstrukcja pracy jest spójna i logiczna, a struktura merytorycznie poprawna.

Bliższa lektura rozprawy nasuwa szereg refleksji i pozwala sformułować wiele pozytywnych uwag pod adresem rozważań i badań Autora. Praca przyczynia się do lepszego poznania problematyki seniorów i ich zachowań konsumentów, a fakt odniesienia tej problematyki do oceny rzeczywistych czynników wpływających na zachowania konsumpcyjne seniorów nadaje pracy wymiar praktyczny.

Wśród walorów pracy na uwagę zasługuje przede wszystkim poprawność metodologiczna w rozstrzyganiu poszczególnych kwestii i zagadnień prezentowanych w rozprawie, obejmująca wszystkie kolejne elementy wywodu: od formułowania celów i hipotezy głównej oraz hipotez szczegółowych, aż po ich właściwą weryfikację oraz proponowane rozwiązanie problemu badawczego. Zdefiniowanie celów i pytań badawczych należy uznać za prawidłowe i adekwatne do tematu pracy. Świadczy to o

realizacji wyznaczonych celów i weryfikacji hipotez. Zaletą pracy jest podbudowa teoretyczna problemów będących przedmiotem szczegółowych rozstrzygnięć badawczych w piątym rozdziale recenzowanej rozprawy.

Recenzowana praca – obok wielu zalet – ma też słabe strony. Zaliczyć należy do nich m.in.: zapis niektórych pozycji w bibliografii, dotyczy to błędów w nazwisku Cambell, powinno być Campbell (poz. 33), braku wydawnictwa, miejsca i roku wydania (poz. 58), braku wydawnictwa w pozycjach 19, 45, 113, 124. Brak przypisu na str. 19, Autorka przywołuje poglądy K.H. Hellmana natomiast nie podaje źródła. Pojawiają się również błędy językowe np. *Osoby starsze nie posiadają dodatkowego dochodu przeznaczanego na bieżące skupy* (str. 146). Nierówny podział treści między rozdziałami, mianowicie pierwszy rozdział liczy 68 stron, drugi liczy 58 stron, natomiast czwarty liczy 109 stron. Brak we wstępie określenia celu rozprawy doktorskiej.

Niektóre kwestie mają też charakter dyskusyjny:

1. W podrozdziale 1.1 Autorka opisując, podejścia naukowe do zachowań konsumenckich skupiła się na prezentacji podejścia ekonomicznego natomiast lakonicznie przedstawiła podejście socjologiczne, szkoda że nie omówiła go szerzej. Socjologia skupia się przede wszystkim na badaniu uwarunkowań społecznych zachowań konsumpcyjnych, takich jak: wpływ środowiska społecznego m.in. grup odniesienia, rodziny, klasy społecznej i warstwy społecznej; mody, stylu życia, socjalizacji itd.
2. Omawiając czynniki społeczne wpływające na zachowania konsumenckie pominęła wpływ wartości i norm konsumpcyjnych.
3. Na str. 259 Autorka pisze, że „Podjęte przez autorkę dysertacji badania przedstawiają wyniki, które można traktować jako innowacyjne, bowiem zarówno wśród polskich, jak i zagranicznych autorów brakuje publikacji, w których uwaga zostałaby skupiona na znaczeniu na znaczeniu czynników społecznych w zachowaniach konsumenckich seniorów. Prosiłbym o wyjaśnienie na czym polegała innowacyjność przeprowadzonych badań.

zachowaniach konsumenckich seniorów. Prosiłbym o wyjaśnienie na czym polegała innowacyjność przeprowadzonych badań.

4. W załączniku Autorka przedstawiła narzędzie badawcze. Pytanie 18 brzmi „ Jak często kupuje Pan/Pani poniższe produkty w standardowych, sklepowych cenach”. Mam pytanie co oznacza stwierdzenie standardowe i sklepowe ceny.

Dodatkowo można postawić pytania uzupełniające.

1. Czy i w jakim zakresie występują podobieństwa i różnice między konsumentami seniorami w Polsce i w krajach Europy Zachodniej?
2. W jakim stopniu uczestnicy rynku (producenci i sprzedawcy) mogą dopasować swoją strategię do oczekiwań konsumentów-seniorów?

VI Konkluzja

Na gruncie absolutnego przekonania, wynikającego z rzetelnej lektury przedłożonej pracy doktorskiej, pragnę podkreślić, że poczynione krytyczne uwagi i postawione pytania mają w dużej mierze charakter dyskusyjny i w niczym nie ujmują pozytywnej oceny i wartości całości przedstawionej rozprawy. Posiada ona, bowiem cały szereg walorów natury teoriopoznawczej, przede wszystkim zaś praktycznej. Stanowi cenne kompendium wiedzy z zakresu zachowań konsumenckich i może służyć za wartościowe dzieło dla osób zainteresowanych omawianą problematyką. Zaprezentowane w pracy badania wpisują się w istotny obszar współczesnych dociekań, na temat konsumpcji ludzi starszych dopasowujących się do stale zmieniającego się otoczenia, tym samym nadają teoretyczne i praktyczne walory rozprawy doktorskiej.

Przedstawiony w rozprawie doktorskiej materiał teoretyczny i empiryczny stanowi solidne studium uwarunkowań wpływających na zachowania konsumentów – seniorów na rynku dóbr i usług, które wnosi istotny wkład w dyskusję o roli czynników ekonomicznych i społecznych w zachowaniach konsumenckich. Stanowi cenne kompendium wiedzy z zakresu zachowań nabywczych osób starszych. Problematyka czynników determinujących te zachowania osadzona jest przede wszystkim w naukach

ocenę merytorycznej i formalnej strony dysertacji stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Moniki Muchy nt. „*Determinanty społeczno-ekonomiczne zachowań konsumenckich osób starszych w Polsce*” napisana pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Wandy Patrzalek i dr hab. Joanny Wardały w Uniwersytecie Wrocławskim we Wrocławiu, spełnia warunki określone w Ustawie z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki i dlatego wnoszę o dopuszczenie mgr Moniki Muchy do dalszego postępowania zmierzającego do nadania doktora w dyscyplinie nauk socjologicznych. Recenzowana praca w całości spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim.

Feliks Bylski